

ΧΡΗΣΤΟΣ Μ. ΖΙΩΓΑΝΑΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΠΟΝΙΑΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΑΡΧΕΣ • ΘΕΩΡΙΕΣ • ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

Κάθε γνήσιο αντίτυπο φέρει την υπογραφή του συγγραφέα

Εικόνα εξωφύλλου:

Αγροτική σκηνή από αγγαιογραφία αρχαϊκής κύλικος.

Το καθεστώς της οικογενειακής ιδιοκτησίας στον ελληνικό χώρο κατά τους μεταμικηναϊκούς αιώνες συνετέλεσε στην αύξηση της παραγωγής και στην ανάπτυξη της οικονομίας (Μουσείο Λούβρου).

ISBN 960-431-839-X

© Copyright: Χρήστος Ζιωγάνας, Εκδόσεις Ζήτη, Μάρτιος 2003,
Διορθωμένη ανατύπωση Μάιος 2004, Θεσσαλονίκη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη και συγγραφέα κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία
Εκτύπωση

Π. ΖΗΤΗ & ΣΙΑ ΟΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Τ.Θ. 171 • Νέοι Επιβάτες Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 23920 72.222 (5 γραμ.) - Fax: 23920 72.229
e-mail: info@ziti.gr

Βιβλιοπωλείο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Αρμενοπούλου 27 • 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 203.720, Fax 2310 211.305
e-mail: sales@ziti.gr

www.ziti.gr

Στην οικογένειά μου

«Καλῶς δέ κάκεινος εἶπεν, ὅς ἔφη τήν γεωργίαν
τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καί τροφόν εἶναι.
Εὖ μὲν γάρ φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται
καί αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι, ὅπου δ' ἄν ἀναγκασθῆ
ἢ γῆ χειρσεύειν, ἀποσβέννυνται καί αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδόν
τι καί κατά γῆν καί κατά θάλατταν»

(Ξενοφών, 431-355 π.Χ., “Οικονομικός”, 5.17)

Πρόλογος

Η γεωργική οικονομική ανάπτυξη, και πολύ περισσότερο η γενική οικονομική ανάπτυξη, είναι ένα ευρύτατο, πολύπλοκο και πολυσύνθετο αντικείμενο. Κι αυτό, γιατί υπάρχει μια μεγάλη ποικιλομορφία διαδικασιών, παραγόντων και επεμβάσεων που εμπλέκονται στη διεργασία της ανάπτυξης. Σε κάθε χώρα η γεωργική ανάπτυξη είναι απολύτως αναγκαία, για τον βασικό λόγο ότι ο αυξανόμενος πληθυσμός δημιουργεί συνεχώς μεγαλύτερες ανάγκες εφοδιασμού όλων των ανθρώπων με είδη διατροφής και γενικά με γεωργικά προϊόντα. Εξάλλου, η γεωργία είναι η μόνη πηγή ειδών διατροφής. Η γεωργική ανάπτυξη εξασφαλίζει όχι μόνο υψηλότερο εισόδημα και βιοτικό επίπεδο στον γεωργικό πληθυσμό αλλά και στήριξη της γενικής οικονομικής ανάπτυξης.

Η συγγραφή του παρόντος βιβλίου, με τίτλο «Γεωργική Οικονομική Ανάπτυξη», στηρίχθηκε στη μακροχρόνια εμπάθυνση και πείρα του συγγραφέα στο αντικείμενο αυτό με τη συνεχή διδασκαλία, την σχετική έρευνα και την ευρεία μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας. Το εν λόγω βιβλίο απευθύνεται κατ' εξοχήν ως πλήρες διδακτικό βοήθημα στους φοιτητές του Τμήματος Γεωπονίας, της Κατεύθυνσης Αγροτικής Οικονομίας αλλά και των άλλων Κατευθύνσεων, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για τις ανάγκες του οικείου μαθήματος σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών. Το βιβλίο αυτό μπορεί επίσης να φανεί χρήσιμο σε φοιτητές αντίστοιχων Πανεπιστημιακών Τμημάτων της χώρας, ως ένα βαθμό σε μεταπτυχιακούς φοιτητές ανάλογων ειδικοτήσεων, και σε διάφορους επιστήμονες με ενδιαφέρον για τα ζητήματα της γεωργικής οικονομικής ανάπτυξης.

Κεντρική προσπάθεια του συγγραφέα υπήρξε η κατά το δυνατόν σωστή διάρθωση και συνοχή της ύλης, καθώς επίσης η ακριβής, σαφής και κατανοητή έκφραση και απόδοση του κειμένου. Ο βασικός στόχος του βιβλίου είναι οι εξοικείωση και παροχή γνώσεων στον αναγνώστη σε τρεις κατευθύνσεις:

- α) σε βασικές αρχές της οικονομικής ανάπτυξης και ειδικά της γεωργικής ανάπτυξης,
- β) σε θεωρίες γύρω από τα θέματα της οικονομικής και της γεωργικής ανάπτυξης, και
- γ) σε εφαρμογές και αποτελέσματα, με δείκτες, έρευνα, προγραμματισμό και υλοποίηση της γεωργικής ανάπτυξης.

Η ύλη του βιβλίου διαρθρώνεται σε 5 μέρη, με 18 κεφάλαια, και με παράθεση στο τέλος μιας πλούσιας σχετικής βιβλιογραφίας.

Το 1° κεφάλαιο αποτελεί εισαγωγή σε βασικές έννοιες και γενικές αντιλήψεις, καθώς επίσης στην πολυπλοκότητα και την αναγκαιότητα της γεωργικής ανάπτυξης.

Το *I μέρος* αναφέρεται στη γενική οικονομική ανάπτυξη και περιέχει 3 κεφάλαια. Συγκεκριμένα, το 2° κεφάλαιο δίνει τις βασικές έννοιές της, το 3° περιγράφει τις θεωρίες για τα στάδιά της και το 4° εξειδικεύει τους σκοπούς, τις μορφές και τους παράγοντές της.

Το *II μέρος* αφορά τη γεωργική οικονομική ανάπτυξη και περιέχει 3 κεφάλαια. Έτσι, το 5° κεφάλαιο περιγράφει τη γεωργία και τη γεωργική οικονομική ανάπτυξη, το 6° εξειδικεύει τους σκοπούς και τους στόχους της γεωργικής ανάπτυξης και το 7° αναλύει τις επί μέρους πτυχές που συνθέτουν τη διαδικασία της γεωργικής ανάπτυξης.

Το *III μέρος* ενδιαιτείται στη θεωρία και στη διαδικασία της ανάπτυξης του γεωργικού τομέα και αποτελείται από 4 κεφάλαια. Το 8° κεφάλαιο συνοψίζει τις κυριότερες θεωρίες για τη διαδικασία της γεωργικής ανάπτυξης, το 9° διαχωρίζει και αποσαφηνίζει τα βασικά στάδιά της, το 10° περιγράφει τους παράγοντες, ως βασικούς μοχλούς και κινητήριες δυνάμεις της ανάπτυξης, και το 11° ασχολείται με τη μέτρησή της με ορισμένους δείκτες.

Το *IV μέρος* επικεντρώνεται στη συμβολή της γεωργίας στην εν γένει οικονομική ανάπτυξη και στο ρόλο των καινοτομιών, και διαρθρώνεται σε 3 κεφάλαια. Ειδικότερα, το 12° κεφάλαιο εξετάζει τη συμβολή της γεωργίας στην οικονομική ανάπτυξη, το 13° αναλύει την τεχνολογία και τη σημασία της στη γεωργική ανάπτυξη, και το 14° περιγράφει εξελικτικά τη διάρθρωση και την ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας, καθώς και τη χρήση καινοτομιών, και μάλιστα συγκριτικά με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως επίσης τις νεότερες εξελίξεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, τις σημερινές προκλήσεις και τις μελλοντικές προοπτικές της παραγωγής και της ανάπτυξης της γεωργίας της χώρας μας.

Το *V μέρος* αποτελείται από 4 κεφάλαια, ως εξής: Το 15° κεφάλαιο πραγματεύεται τη μεθοδολογία της έρευνας στη γεωργική ανάπτυξη, το 16° αναφέρεται στην πολιτική της γεωργικής ανάπτυξης, το 17° διεξέρχεται θέματα προγραμματισμού της γεωργικής ανάπτυξης και το 18° παρέχει βασικά στοιχεία των γεωργικών εφαρμογών και του ρόλου τους στη διαδικασία της γεωργικής ανάπτυξης.

Ο συγγραφέας θα αισθανθεί μεγάλη ικανοποίηση, αν το παρόν βιβλίο φανεί χρήσιμο και συμβάλει στην εξοικείωση με το συγκεκριμένο αντικείμενο και στην κατανόηση των βασικών πτυχών του.

Θεομές ευχαριστίες εκφράζονται στις Εκδόσεις Ζήτη για την προσεγμένη επιμέλεια και την άρτια έκδοση του βιβλίου. Για όποια λάθη ή παραλείψεις ευθύνεται αποκλειστικά ο συγγραφέας. Πάντως, υποδείξεις και παρατηρήσεις, που θα συμβάλουν στη βελτίωση του βιβλίου, είναι επιθυμητές και ευπρόσδεκτες.

Περιεχόμενα

1° Κεφάλαιο: Εισαγωγή

1.1.	Στάδια οικονομικής εξέλιξης της ανθρωπότητας	15
1.2.	Τομείς παραγωγής	17
1.3.	Γενικές αντιλήψεις για τη γεωργική ανάπτυξη	18
1.4.	Η πολυπλοκότητα και η αναγκαιότητα της γεωργικής ανάπτυξης	21

Μέρος I

Οικονομική Ανάπτυξη Γενικά

2° Κεφάλαιο: Βασικές Έννοιες της Οικονομικής Ανάπτυξης

2.1.	Η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης	27
2.2.	Άλλες σχετικές έννοιες	31
2.3.	Διαφορές των επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης	35
2.3.1.	Οικονομικά χαρακτηριστικά	35
2.3.2.	Κοινωνικά χαρακτηριστικά	38
2.3.3.	Βασικά χαρακτηριστικά των υπανάπτυκτων χωρών	40

3° Κεφάλαιο: Θεωρίες για τα Στάδια της Οικονομικής Ανάπτυξης

3.1.	Φυσιοκράτες	41
3.2.	Κλασική σχολή	42
3.3.	Γερμανική παράδοση (σχολή)	42
3.4.	Μεταγενέστερες θεωρίες - Οικονομική σχολή	44
3.4.1.	Διαρθρωτικός μετασχηματισμός	45
3.4.2.	Τομείς - οδηγοί της οικονομίας	46
3.5.	Το φαινόμενο της δυικής οικονομίας	49
3.5.1.	Στατικός δυισμός	50
3.5.2.	Δυναμικός δυισμός	52
3.6.	Η μικροοικονομική άποψη	55

4° Κεφάλαιο: Σκοποί, Μορφές και Παράγοντες της Οικονομικής Ανάπτυξης

4.1.	Σκοποί της οικονομικής ανάπτυξης	57
4.2	Μορφές της οικονομικής ανάπτυξης	59
4.3	Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της οικονομικής ανάπτυξης	60
4.4.	Παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης	61
4.4.1.	Ο άνθρωπος	62
4.4.2.	Οι φυσικοί πόροι	63
4.4.3.	Το κεφάλαιο	66
4.4.4.	Η τεχνολογική πρόοδος	68
4.4.5.	Το μέγεθος της αγοράς	69

Μέρος II

Γεωργική Οικονομική Ανάπτυξη

5° Κεφάλαιο: Γεωργία και Γεωργική Οικονομική Ανάπτυξη

5.1.	Γεωργία	73
5.2.	Γεωργική εκμετάλλευση	75
5.3.	Η έννοια της γεωργικής οικονομικής ανάπτυξης	77
5.4.	Πρόσφατες εξελίξεις για τη γεωργία και το περιβάλλον	80
5.4.1.	Εξελίξεις Ε.Ε. - W.T.O. - «AGENDA 20» για το περιβάλλον	80
5.4.2.	Σύγχρονες έννοιες της γεωργίας και της γεωργικής ανάπτυξης	81

6° Κεφάλαιο: Σκοποί και Στόχοι της Γεωργικής Ανάπτυξης

6.1.	Συμβολή στην εν γένει οικονομική ανάπτυξη και στον διαρθρωτικό μετασχηματισμό	84
6.2.	Ικανοποιητικός ρυθμός αύξησης του γεωργικού προϊόντος	85
6.3.	Γενική βελτίωση της ευημερίας του γεωργικού πληθυσμού	85
6.4.	Κοινωνικός εκσυγχρονισμός	89
6.5.	Άμεσοι στόχοι	90

7° Κεφάλαιο: Συστατικά Στοιχεία της Γεωργικής Ανάπτυξης

7.1	Αποδοτικότητα κλάδων γεωργικής παραγωγής: Αύξηση της αποδοτικότητας των καλλιεργούμενων φυτών και των εκ- τρεφόμενων ζώων με τη μετατροπή των θρεπτικών συστατικών του εδάφους και των ζωοτροφών αντίστοιχα σε οικονομικά προϊόντα	93
-----	---	----

7.2.	Προστασία κλάδων γεωργικής παραγωγής: Εντατικοποίηση ελέγχου των ασθενειών και των εχθρών των καλλιεργούμενων φυτών και των εκτρεφόμενων ζώων	94
7.3	Χειρισμός λιπασμάτων και ζωοτροφών: Βελτιωμένη χρήση λιπασμάτων και ζωοτροφών και αυξημένη προσοχή στις επιδράσεις της υπολειμματικής γονιμότητας των διαφόρων καλλιεργητικών συστημάτων	94
7.4.	Χρήση ενεργειακών πόρων: Αύξηση της αποδοτικότητας των ενεργειακών πόρων στη λειτουργικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων	95
7.5.	Συνθήκες εμπορίας: Αυξημένη πρόσβαση σε αγορές των γεωργικών προϊόντων και αυξημένη αποδοτικότητα των λειτουργιών της εμπορίας	95
7.6.	Πρόβλεψη ζήτησης και προσφοράς: Αυξημένη αποδοτικότητα πρόβλεψης της ζήτησης και της προσφοράς των πιο σημαντικών γεωργικών προϊόντων και της μελλοντικής τάσης ορισμένων βασικών στοιχείων του κόστους παραγωγής του καθενός	96
7.7.	Τήρηση γεωργικών λογαριασμών: Αυξημένη διάδοση της τήρησης και ανάλυσης λογαριασμών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων	96
7.8.	Οργάνωση και διαχείριση γεωργικών εκμεταλλεύσεων: Συνεχής μελέτη της επίδρασης διαφόρων γεωργικών πρακτικών επί της παραγωγής και του οικονομικού αποτελέσματος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων	97
7.9.	Γεωργική χρηματοδότηση: Αυξημένη και κατάλληλη πιστωτική διευκόλυνση για χρηματοδότηση της γεωργικής παραγωγής	98
7.10.	Εναλλακτική χρήση εδαφών: Αυξημένη ευκαμψία αλλαγής χρήσης εδαφών για υψηλότερο παραγωγικό αποτέλεσμα	98
7.11.	Ιδιοκτησία και μίσθωση γης: Συνεχής εξέλιξη των προτύπων ιδιοκτησίας και μίσθωσης γης για τη διασφάλιση συνεχούς γεωργικής ανάπτυξης	99
7.12.	Κυβερνητική πολιτική: Συνειδητή και συνεχής αναθεώρηση της Κυβερνητικής πολιτικής σε ό,τι αφορά την επίδρασή της στη γεωργική ανάπτυξη	99
7.13.	Ο ρόλος της γεωργικής οικονομίας στη γεωργική ανάπτυξη	100

Μέρος III
Αναπτυξιακή Θεωρία και Διαδικασία
του Γεωργικού Τομέα

8° Κεφάλαιο: Θεωρίες για τη Γεωργική Ανάπτυξη

8.1.	Γενικές απόψεις	105
8.2.	Θεωρίες της γεωργικής ανάπτυξης	107
8.2.1.	Θεωρία της συντήρησης των εισροών	107
8.2.2.	Θεωρία της αστικής βιομηχανικής επίδρασης των εισροών	108
8.2.3.	Θεωρία της διάδοσης των εισροών	108
8.2.4.	Θεωρία της αποδοτικότητας των εισροών	109
8.3.	Εναλλακτικές κατευθύνσεις τεχνολογικής ανάπτυξης	110
8.3.1.	Μηχανικές διαδικασίες	111
8.3.2.	Βιολογικές και χημικές διαδικασίες	111
8.3.3.	Προτεινόμενο αναπτυξιακό υπόδειγμα	112

9° Κεφάλαιο: Στάδια της Γεωργικής Ανάπτυξης

9.1.	Τα τρία στάδια της γεωργικής ανάπτυξης	114
9.1.1.	1ο στάδιο: Παραδοσιακή γεωργία	114
9.1.2.	2ο στάδιο: Τεχνολογικά δυναμική γεωργία με τεχνολογία μικρής κλίμακας (μικρού κεφαλαίου)	116
9.1.3.	3ο στάδιο: Τεχνολογικά δυναμική γεωργία με τεχνολογία μεγάλης κλίμακας (μεγάλου κεφαλαίου)	118
9.2.	Αξιολόγηση των σταδίων της γεωργικής ανάπτυξης	119
9.2.1.	Γενικές παρατηρήσεις για τα στάδια της γεωργικής ανάπτυξης	119
9.2.2.	Η φύση της γεωργικής παραγωγής στο 2ο στάδιο ανάπτυξης	121
9.2.3.	Οι άφθονοι κλασικοί συντελεστές παραγωγής	121
9.2.4.	Οι σπάνιοι έμμεσοι συντελεστές παραγωγής	123
9.2.5.	Παραδοσιακή και εκσυγχρονισμένη γεωργία	125

10° Κεφάλαιο: Παράγοντες της Γεωργικής Ανάπτυξης

10.1.	Οι συντελεστές της γεωργικής παραγωγής	130
10.2.	Η ύπαρξη αγορών γεωργικών προϊόντων	133
10.2.1.	Ο ρόλος της εμπορίας γενικά	133
10.2.2.	Ο ρόλος των συνεταιρισμών στη βελτίωση της εμπορίας	135

10.3.	Η εξέλιξη της τεχνολογίας	135
10.3.1.	Γενική προσέγγιση	135
10.3.2.	Η Πράσινη Επανάσταση	139
10.3.3.	Η Νέα Πράσινη Επανάσταση	140
10.4.	Η προσφορά νέων μορφών εισροών	142
10.5.	Τα κίνητρα και γενικά η γεωργική πολιτική	153
10.6.	Τα έργα υποδομής και ανάπτυξης	154
10.7.	Η γενική και η επαγγελματική παιδεία	154
10.8.	Η χρηματοδότηση	156
10.9.	Η έρευνα	159
10.9.1.	Έννοια και σημασία της έρευνας	159
10.9.2.	Τα πεδία διεξαγωγής της γεωργικής έρευνας	161
10.9.3.	Μορφές διεξαγωγής της έρευνας	162
10.9.4.	Προσδιορισμός των ερευνητικών αναγκών	163
10.10.	Η ομαδική δράση των γεωργών	163
10.10.1.	Γενικό πλαίσιο της ομαδικής δράσης	163
10.10.2.	Τύποι ομαδικής δράσης των γεωργών	164
10.10.3.	Τρόποι ενθάρρυνσης της ομαδικής δράσης των γεωργών	165
10.11.	Το γαιοκτητικό σύστημα και η διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων	165
10.11.1.	Το γαιοκτητικό σύστημα	165
10.11.2.	Η διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων	168
10.12.	Ο προγραμματισμός	171
10.13.	Άλλοι παράγοντες	171
10.14.	Συμπέρασμα	172

11° Κεφάλαιο: Μέτρηση της Γεωργικής Ανάπτυξης

11.1.	Το κατά κεφαλή εισόδημα	176
11.1.1.	Μετρήσεις και παραδείγματα του κατά κεφαλή εισοδήματος	176
11.1.2.	Κατανομή του εισοδήματος	188
11.2.	Η παραγωγικότητα	197
11.3.	Το επίπεδο διαβίωσης	204
11.4.	Ο εκχρηματισμός της γεωργικής οικονομίας	208
11.5.	Διάφοροι άλλοι δείκτες	208

Μέρος IV

Συμβολή της Γεωργίας στην Οικονομική Ανάπτυξη και Ρόλος των Καινοτομιών

12° Κεφάλαιο: Συμβολή της Γεωργίας στην Οικονομική Ανάπτυξη

12.1. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γεωργικού τομέα	217
12.2. Ο ρόλος της γεωργίας στην οικονομική ανάπτυξη	219
12.3. Ο οικονομικός μετασχηματισμός	226
12.3.1. Παράγοντες που επηρεάζουν το ρυθμό του οικονομικού μετασχηματισμού	227
12.3.2. Γεωργία και οικονομικός μετασχηματισμός	228
12.3.3. Οι δυνάμεις του οικονομικού μετασχηματισμού της γεωργίας	230
12.4. Η σημασία της γεωργίας στην οικονομία της χώρας μας	236

13° Κεφάλαιο: Τεχνολογία και Γεωργική Ανάπτυξη

13.1. Προσδιορισμός βασικών εννοιών	241
13.1.1. Τεχνολογία	241
13.1.2. Μεταφορά τεχνολογίας	243
13.1.3. Καινοτομία	243
13.1.4. Διαδικασία καινοτόμησης	246
13.1.5. Δυναμική μονάδα	247
13.1.6. Εξσυγχρονισμός της γεωργίας	248
13.1.7. Αναδιάρθρωση του γεωργικού τομέα	249
13.2. Βασικές κατηγορίες καινοτομιών στον γεωργικό τομέα	249
13.3. Μια ενδεικτική περιγραφή των πιο πρόσφατων καινοτομιών	253
13.4. Ειδική αναφορά σε μεταβιομηχανικές καινοτομίες	254
13.4.1. Μικροηλεκτρονική - πληροφορική	254
13.4.2. Βιοτεχνολογία	256
13.5. Διάδοση και αποδοχή καινοτομιών στον γεωργικό τομέα	258
13.6. Ρόλος των καινοτομιών στην ανάπτυξη του γεωργικού τομέα	261

14° Κεφάλαιο: Ανάπτυξη της Ελληνικής Γεωργίας και Χρήση Καινοτομιών

14.1. Εισαγωγή	263
14.2. Γενική διάρθρωση της γεωργίας	266
14.3. Διάρθρωση της γεωργικής παραγωγής	270
14.3.1. Σύνθεση των κλάδων παραγωγής	270
14.3.2. Παραγωγικότητα και τιμές	273

14.4.	Χρήση της τεχνολογίας και των καινοτομιών στη γεωργία	277
14.5.	Οικονομική ανάπτυξη της γεωργίας	281
14.6.	Ένα αθροιστικό υπόδειγμα συνάρτησης της αγροτικής παραγωγής	286
14.7.	Η γεωργία της Ελλάδας και των άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης	290
14.8.	Βασικές επιδράσεις στην ελληνική γεωργία από την Κ.Α.Π. και τον Π.Ο.Ε.	294
14.9.	Οι νέες προκλήσεις	297
14.10.	Προοπτικές εξέλιξης παραγωγής - προσφοράς των αγροτικών προϊόντων	302
14.10.1.	Γενικός προσανατολισμός	302
14.10.2.	Βασικές προοπτικές	303
14.10.3.	Προοπτικές σπουδαιότερων κλάδων παραγωγής	304
14.10.4.	Ανταγωνιστικότητα και αναμενόμενες αλλαγές της προσφοράς των σπουδαιότερων αγροτικών προϊόντων	308
14.11.	Συμπεράσματα	311

Μέρος V

Έρευνα, Πολιτική, Προγραμματισμός και Εφαρμογές της Γεωργικής Ανάπτυξης

15° Κεφάλαιο: Έρευνα της Γεωργικής ανάπτυξης

15.1.	Τα πλαίσια της έρευνας της γεωργικής ανάπτυξης	315
15.1.1.	Έννοια και σημασία της έρευνας στη γεωργική ανάπτυξη	315
15.1.2.	Αντικείμενο της έρευνας σε επίπεδο γεωργικής περιοχής	316
15.1.3.	Προβλήματα, εναλλακτικές διαδικασίες και προϋποθέσεις διεξαγωγής της έρευνας σε επίπεδο γεωργικής περιοχής	318
15.1.4.	Έρευνα της συνολικής παραγωγής μιας γεωργικής περιοχής	321
15.2.	Στάδια της έρευνας	322
15.2.1.	Στάδιο προετοιμασίας και σχεδιασμού της έρευνας	322
15.2.2.	Στάδιο συλλογής των δεδομένων της έρευνας	322
15.2.3.	Στάδιο επεξεργασίας των δεδομένων της έρευνας	323
15.2.4.	Στάδιο συγγραφής και παρουσίασης της μελέτης	324
15.3.	Εναλλακτικές μέθοδοι έρευνας της γεωργικής ανάπτυξης	324
15.3.1.	Έννοια και βασική ταξινόμηση των μεθόδων έρευνας	324
15.3.2.	Μέθοδοι συλλογής υλικού της έρευνας	325
15.3.3.	Μέθοδοι επεξεργασίας υλικού της έρευνας	327

16° Κεφάλαιο: Πολιτική της Γεωργικής Ανάπτυξης

16.1. Γενική πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης	335
16.2. Ειδική πολιτική της γεωργικής ανάπτυξης	336
16.3. Πολιτική της ολοκληρωμένης αγροτικής ανάπτυξης	338
16.3.1. Έννοια	338
16.3.2. Πολιτική	339

17° Κεφάλαιο: Προγραμματισμός της Γεωργικής Ανάπτυξης

17.1. Έννοια και σκοπός του προγραμματισμού	343
17.1.1. Έννοια του προγραμματισμού	343
17.1.2. Σκοπός του προγραμματισμού	344
17.2. Η γεωργία στον εθνικό προγραμματισμό	345
17.3. Βασικές αρχές του προγραμματισμού	346
17.4. Διαδικασία του προγραμματισμού	347
17.5. Μορφές του προγραμματισμού	350
17.6. Υλοποίηση του προγραμματισμού και προβλήματα	351

18° Κεφάλαιο: Γεωργικές Εφαρμογές και Γεωργική Ανάπτυξη

18.1. Εισαγωγή	353
18.2. Έννοια, αντικείμενο και μεθοδολογία των Γεωργικών Εφαρμογών	354
18.2.1. Έννοια και αντικείμενο των Γεωργικών Εφαρμογών	354
18.2.2. Σχέση των Γεωργικών Εφαρμογών με άλλες επιστήμες και μεθο- δολογία αυτών	354
18.3. Πολιτική και επιδιώξεις των Γεωργικών Εφαρμογών	355
18.4. Ιστορία και προοπτικές των Γεωργικών Εφαρμογών	356
18.4.1. Ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στη χώρα μας	356
18.4.2. Προοπτικές των Γεωργικών Εφαρμογών στη χώρα μας	358
18.5. Η ψυχολογική λειτουργία στις Γεωργικές Εφαρμογές	359
18.6. Πρόγραμμα Γεωργικών Εφαρμογών	362
18.7. Διάδοση και αποδοχή γεωργικών βελτιώσεων	363
<i>Βιβλιογραφία</i>	365

1°

Κεφάλαιο

Εισαγωγή

1.1. Στάδια οικονομικής εξέλιξης της ανθρωπότητας

Όπως σε κάθε τομέα της ζωής έτσι και στον οικονομικό τομέα ο άνθρωπος έχει σημειώσει μια πολύ σημαντική και διαρκώς επιταχυνόμενη εξέλιξη δια μέσου των αιώνων. Οι ιστορικοί ιδιαίτερα υπογραμμίζουν το πέρασμα της ανθρώπινης δραστηριότητας από τρία βασικά στάδια, τα οποία μάλιστα χαρακτηρίζουν ως «τεχνολογικές επαναστάσεις». Έτσι αυτοί εξελικτικά διακρίνουν τη «γεωργική επανάσταση», τη «βιομηχανική επανάσταση» και την «επανάσταση της σύγχρονης υψηλής τεχνολογίας». Οι τρεις αυτές διαδοχικές «επαναστάσεις» σηματοδοτούν την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης κάθε ανθρώπινης κοινωνίας.

Η «γεωργική επανάσταση» άρχισε πριν από 10.000 χρόνια περίπου, συγκεκριμένα από τη στιγμή που ο άνθρωπος σταμάτησε να βρίσκει και να συλλέγει έτοιμη την τροφή του από το φυσικό περιβάλλον του και ξεκίνησε να την παράγει ο ίδιος καλλιεργώντας τη γη και εκτρέφοντας κάποια ζώα. Η επανάσταση αυτή δεν έγινε ξαφνικά αλλά βαθμιαία με μετάβαση από τη συλλογή τροφής στην τεχνική παραγωγή αυτής. Ιδιαίτερα αυτή εκδηλώθηκε με την καλλιέργεια της γης, για πρώτη φορά (πριν από 10.000 χρόνια περίπου), σε περιοχές κάπου μεταξύ Βόρειας Ελλάδας, Περσίας, Ιορδανίας και Κριμαίας. Εξάλλου, ο πρώτος ανθρώπινος πολιτισμός αναφέρεται να έχει αναπτυχθεί στην περιοχή της Μεσοποταμίας, χάρη στην ανάπτυξη της γεωργίας. Αναμφισβήτητα, η ανάπτυξη της γεωργίας ανά τον κόσμο ξεκίνησε και προχώρησε πρώτα με τη «γεωργική επανάσταση», αλλά επιταχύνθηκε και απογειώθηκε μεταγενέστερα με τις χρησιμοποιηθείσες τεχνολογικές εισροές που προσέφεραν οι άλλες δύο «επαναστάσεις».

Η «βιομηχανική επανάσταση» ξεκίνησε από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, συγκεκριμένα από τότε που ο άνθρωπος εφεύρε και έμαθε να χρησιμοποιεί τον ατμό και τον ηλεκτρισμό και να κατασκευάζει μηχανήματα, τα οποία κυρίως περιόρισαν σημαντικά την σωματική κόπωση του.

Η «βιομηχανική επανάσταση», η οποία διαδραματίστηκε κυρίως κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα (περίπου μεταξύ 1750-1850), μεταξύ άλλων εξασφάλισε και για τη γεωργία τα μηχανικά μέσα και την ηλεκτρική ενέργεια. Πρόκειται για μια ιστορική περίοδο με κύριο γνώρισμα τις μεγάλες, γρήγορες και βαθειές αλλαγές στα μέσα και στους τρόπους παραγωγής καθώς επίσης και στο εμπόριο των προϊόντων. Η επανάσταση αυτή σημειώθηκε κατ' αρχήν στη Μεγάλη Βρετανία και στη συνέχεια στις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία κ.λπ.), ειδικά στις αστικές τάξεις. Αποκορύφωμά της υπήρξε η «Μεγάλη Έκθεση» (the Great Exhibition), η οποία έγινε στο Λονδίνο το 1851 με σκοπό να παρουσιαστούν τα επιτεύγματα της Βρετανικής βιομηχανίας και τεχνολογίας.

Η «βιομηχανική επανάσταση» άλλαξε τις παραγωγικές σχέσεις των κοινωνιών, εδραίωσε τη διαδικασία της αυτοδύναμης και αυτοσυντηρούμενης οικονομικής ανάπτυξης, οδήγησε στη συνεχή συσσώρευση παραγωγικών πόρων (κεφαλαίου), αλλά και δημιούργησε σημαντικές κοινωνικές εξελίξεις ποικίλης μορφής, έντασης και έκτασης. Έτσι, σηματοδοτήθηκε μια ταχεία και βαθειά εξέλιξη στη διάρθρωση της οικονομίας. Συγκεκριμένα, το «πλεόνασμα» ανθρώπινων και υλικών πόρων (δηλαδή εργασίας και κεφαλαίου) μεταφέρθηκε από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα, και ακολούθησε μια μεγάλη αύξηση της παραγωγής, του κεφαλαίου και των επενδύσεων. Έτσι, κατά τον Rostow, πραγματοποιήθηκε γενικά η «απογείωση» της οικονομίας προς την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Όλα αυτά αποτέλεσαν τα βασικά χαρακτηριστικά κυρίως της Βρετανικής οικονομίας, κατά την περίοδο 1750-1850 περίπου, τα οποία συνολικά απεικόνισαν τη «βιομηχανική επανάσταση» και συγχρόνως εδραίωσαν το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής.

Η σημερινή «επανάσταση της σύγχρονης υψηλής τεχνολογίας» χαρακτηρίζεται από ένα πλέγμα τεράστιων τεχνολογικών και επιστημονικών προόδων, σε ποικίλους νέους τομείς, όπως στην ατομική και πυρηνική ενέργεια, τη διαστημική, γενικά τις μηχανές που αντικαθιστούν την ανθρώπινη σωματική και πνευματική εργασία, τη γενετική, τη βιοτεχνολογία, και την πληροφορική με την εκρηκτική εξάπλωση και χρησιμοποίηση των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Η εν λόγω «επανάσταση» χαρακτηρίζει τη λεγόμενη «μεταβιομηχανική εποχή» του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα του δεύτερου μισού αυτού.

1.2. Τομείς παραγωγής

Χρήσιμο είναι να αναφερόμαστε πρώτα από όλα στους τομείς παραγωγής της οικονομίας μιας περιοχής ή χώρας. Είναι γενικά παραδεκτό σήμερα ότι οι τομείς παραγωγής (ή τομείς οικονομίας ή τομείς οικονομικής δραστηριότητας) είναι τρεις: ο πρωτογενής, ο δευτερογενής και ο τριτογενής. Με άλλα λόγια, ολόκληρη η οικονομία ενός κοινωνικού συνόλου μιας περιοχής ή χώρας με τους πολλούς κλάδους παραγωγής, που παράγουν πολλά και ποικίλα αγαθά, εντάσσεται σ' αυτούς τους τρεις τομείς παραγωγής.

Πρωτογενής τομέας παραγωγής

Ο πρωτογενής τομέας παραγωγής είναι ο τομέας της οικονομίας, ο οποίος περιλαμβάνει τις οικονομικές δραστηριότητες που καταλήγουν στην παραγωγή φυσικών υλικών αγαθών (προϊόντων), δηλαδή φυσικών προϊόντων από τη φυσική πηγή ή φυσικό φορέα τους (π.χ. φυτά ή ζώα), χωρίς να έχει γίνει οποιαδήποτε επεξεργασία τους με επέμβαση του ανθρώπου που να αλλάζει τη μορφή τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εδώ είναι τα διάφορα φυτικά προϊόντα (π.χ. σιτάρι, βαμβάκι, καπνός κ.λπ.) ή ζωικά προϊόντα (π.χ. γάλα, κρέας κ.λπ.), όπως αυτά συγκομίζονται από τις αντίστοιχες πηγές τους (φυτά ή ζώα), δηλαδή όπως τα παρέχει η φύση.

Οι βασικοί κλάδοι, που ανήκουν στον πρωτογενή τομέα, είναι η φυτική παραγωγή (καλλιεργούμενα φυτά), η ζωική παραγωγή (κτηνοτροφία), τα δάση, η θήρα, η αλιεία, τα ορυκτά, τα πετρώματα και τα μέταλλα. Μερικές φορές αντί του όρου «πρωτογενής τομέας» χρησιμοποιείται ο όρος «γεωργία» με την ευρεία έννοιά του, δηλαδή, περιλαμβάνοντας τα καλλιεργούμενα φυτά, την κτηνοτροφία, τα δάση, τη θήρα, την αλιεία, όχι όμως και τις πρώτες ύλες του υπεδάφους (δηλαδή τα ορυκτά, τα πετρώματα και τα μέταλλα). Δηλαδή, η «γεωργία» δεν ταυτίζεται οπωσδήποτε με τον «πρωτογενή τομέα», αφού δεν περιλαμβάνει τον υπεδάφιο πλούτο (ορυκτά, πετρώματα και μέταλλα).

Δευτερογενής τομέας παραγωγής

Ο τομέας αυτός περιλαμβάνει τις οικονομικές δραστηριότητες επεξεργασίας και μεταποίησης των προϊόντων όλων των κλάδων της πρωτογενούς παραγωγής, τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω. Εδώ ο άνθρωπος επεμβαίνει στα φυσικά προϊόντα της πρωτογενούς παραγωγής και δημιουργεί νέα προϊόντα (π.χ. ψωμί από σιτάρι, ζάχαρη από ζαχαρότευτλα, διάφορα τυροκομικά είδη από γάλα κ.λπ.).

Στον δευτερογενή τομέα παραγωγής υπάγονται οι εξής κυρίως κλάδοι: η

βιομηχανία, η βιοτεχνία, η οικοτεχνία, η χειροτεχνία, η ενέργεια, οι κατασκευές, καθώς επίσης τα ορυχεία, τα λατομεία και τα μεταλλεία σε δραστηριότητες πέρα από τη φάση της απλής εξόρυξης της φυσικής άμορφης μάζας των ορυκτών, πετρωμάτων και μετάλλων. Όπως στον πρωτογενή τομέα έτσι και στον δευτερογενή παράγοντα υλικά αγαθά (προϊόντα).

Τριτογενής τομέας παραγωγής

Στον τριτογενή τομέα παραγωγής ανήκουν όλες εκείνες οι οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες παράγουν άυλα αγαθά (υπηρεσίες) και όχι υλικά αγαθά (προϊόντα), γι' αυτό ο τομέας αυτός είναι γενικά γνωστός ως «τομέας των υπηρεσιών». Ο τομέας αυτός περιλαμβάνει τις κάθε είδους προσφερόμενες υπηρεσίες από ιδιωτικούς ή κρατικούς φορείς, όπως το εμπόριο, τις μεταφορές, τις δημόσιες υπηρεσίες, τις τραπεζικές και ασφαλιστικές υπηρεσίες, τον τουρισμό, κ.λπ.

Πρέπει να προστεθεί εδώ ότι στον τριτογενή τομέα ανήκουν επίσης οι σύγχρονες θεαματικές και επαναστατικές δραστηριότητες υπηρεσιών της γενικής τεχνολογικής προόδου, της πληροφόρησης και της πληροφορικής, της βιοτεχνολογίας, της επιστημονικής έρευνας και πολλών άλλων ανάλογων και παρόμοιων εξελίξεων και κατακτήσεων του σημερινού ανθρώπου. Σήμερα όλες αυτές οι πρωτόγνωρες επιτεύξεις σηματοδοτούν πλέον τη λεγόμενη «μεταβιομηχανική εποχή» των κοινωνιών των αναπτυγμένων χωρών και μάλιστα, σύμφωνα με τη γνώμη ορισμένων ειδικών, θα ήταν ίσως χρήσιμο και σκόπιμο να αποτελέσουν πλέον τον «τεταρτογενή» τομέα παραγωγής, δηλαδή έναν ξεχωριστό τομέα πέραν των τριών γνωστών και οπωσδήποτε ευρύτατα παραδεκτών τριών τομέων που εξετάστηκαν παραπάνω.

1.3. Γενικές αντιλήψεις για τη γεωργική ανάπτυξη

Η γεωργική ανάπτυξη παραδοσιακά εθεωρείτο και θεωρείται ασφαλώς και σήμερα ότι ανήκει και εμπλέκεται στη συνολική οικονομική ανάπτυξη.

Πριν από τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο και περίπου μέχρι τα τέλη του 1960 οι οικονομολόγοι συγκέντρωναν την προσοχή τους και έδιναν έμφαση στη συμβολή της βιομηχανικής ανάπτυξης στη γεωργική ανάπτυξη. Σιγά σιγά όμως σημειώθηκε μια στροφή σ' αυτήν την αντίληψη και άρχισε να αναγνωρίζεται ευρύτατα πλέον η αναγκαιότητα του «γεωργικού πλεονάσματος» στην εν γένει οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, δεν υπάρχει σαφής χρονική διαχωριστική γραμμή επικράτησης της «νέας αναπτυξιακής οικονομικής» ως θεωρίας οικονομικής

ανάπτυξης και πολιτικής, όπως είχε συμβεί με τη «νέα οικονομική» μετά το 1936 που είχε βασιστεί κυρίως στη θεωρία του εισοδήματος και της απασχόλησης του John Keynes.

Φαίνεται πάντως ότι σταδιακά έγινε η κοινή παραδοχή ότι για να είναι αποτελεσματική μια στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης, ειδικότερα στα πρώτα στάδια του οικονομικού μετασχηματισμού, πρέπει να βασίζεται κατά μεγάλο βαθμό σε μια επιτυχημένη ταχεία τεχνολογική αλλαγή που συντελεί στην αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία. Γενικά δεν μπορεί να επιτευχθεί σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας του γεωργικού τομέα με ανακατανομή των διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής σε παραδοσιακά συστήματα της γεωργίας. Απεναντίας οι αξιόλογες δυνατότητες μιας τέτοιας αύξησης εξασφαλίζονται με τις τεχνολογικές αλλαγές (λ.χ. νέες τεχνικές καλλιέργειας φυτών ή εκτροφής κτηνοτροφικών ζώων, βελτιωμένες ποικιλίες φυτών και φυλές ζώων, νέα μηχανήματα, νέες πηγές ενέργειας, κ.λπ.). Επενδύσεις σε τέτοιες δραστηριότητες, όπως π.χ. στη γεωργική έρευνα, οδηγούν στην εξασφάλιση τεχνολογικής αλλαγής και νέων μέσων παραγωγής για την αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία. Είναι δύσκολο πάντως να προσδιοριστεί η σχέση μεταξύ τεχνολογικών, θεσμικών και οικονομικών αλλαγών.

Δεχόμαστε σήμερα ως θεμελιώδη αρχή ότι η αύξηση της γεωργικής παραγωγής είναι ουσιαστικό συστατικό στοιχείο στην αναπτυξιακή διαδικασία και ότι σχετίζεται θετικά με το βαθμό αύξησης της παραγωγικότητας του γεωργικού τομέα. Για μια ταχεία αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία μιας χώρας χρειάζεται να γενικευτεί η παραγωγή και η χρήση μιας οικολογικά προσαρμοσμένης και οικονομικά βιώσιμης γεωργικής τεχνολογίας. Αυτό περιλαμβάνει δυναμική διαδικασία προσαρμογής της γεωργίας στους διαθέσιμους πρωτογενείς συντελεστές παραγωγής και στη συσσώρευση γενικά πόρων κατά τη διάρκεια της αναπτυξιακής διαδικασίας. Επίσης αυτό περιλαμβάνει προσαρμογή σε πολιτισμικούς, πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς, ώστε να πραγματοποιηθεί κάθε δυνατή αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας στο βαθμό που επιτρέπουν κυρίως οι τεχνολογικές αλλαγές. Με άλλα λόγια, ένα αναπτυξιακό υπόδειγμα στη γεωργία περιλαμβάνει μια διαδικασία, κατά την οποία οι τεχνολογικές και θεσμικές αλλαγές κατευθύνονται και υλοποιούνται με ανταπόκριση των γεωργών, των επιστημόνων και των διοικητικών στελεχών σε ό,τι αφορά κυρίως την αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων αλλά και τις αλλαγές της προσφοράς και των ιδίων των παραγωγικών πόρων καθώς επίσης και των παραγόμενων προϊόντων.

Στην αναπτυξιακή διαδικασία του γεωργικού τομέα σημαντικό ρόλο παίζει αναμφίβολα ο βιομηχανικός τομέας, γιατί αυτός παρέχει τα μέσα της σύγχρονης τεχνολογίας, τα οποία μπορούν μέχρι ένα σημείο να υποκαταστήσουν το

έδαφος και την εργασία στην παραγωγική δραστηριότητα. Μπορούμε να πούμε ότι σήμερα η υψηλή παραγωγικότητα της γεωργίας των αναπτυγμένων χωρών βασίζεται:

- α) στην ανάπτυξη ενός εξω-γεωργικού τομέα που εφοδιάζει τη γεωργία με σχετικώς φθηνά μέσα παραγωγής, και
- β) στην ικανότητα της κοινωνίας να παράγει μια συνεχή σειρά τεχνικών καινοτομιών απαραίτητων και χρήσιμων για τη γεωργία με τη γενίκευση της βιομηχανικής παραγωγής τους.

Μια συνεχής ροή νέας τεχνικής γνώσης ενσωματωμένης σε μια ροή βιομηχανικών μέσων παραγωγής αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη σύγχρονη γεωργική ανάπτυξη. Αυτή η ροή τεχνικών εισροών πρέπει να συμπληρώνεται από επενδύσεις σε τεχνική εκπαίδευση των γεωργών και από προσπάθειες ανάλογης τροποποίησης θεσμών.

Είναι γεγονός ότι στη διάρκεια των τελευταίων 40-50 ετών τόσο οι Δυτικές όσο και οι Ανατολικές χώρες έχουν σημειώσει μια ταχεία τεχνολογική πρόοδο στη γεωργία, σχετικά μέτριους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού και μια μάλλον συνεχώς μειούμενη ανταπόκριση του καταναλωτή σε ό,τι αφορά τη ζήτηση γεωργικών προϊόντων σε σχέση με την αύξηση του εισοδήματός του. Ακόμη, κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, οι οικονομολόγοι έδειξαν αυξημένο ενδιαφέρον και συγκέντρωσαν την προσοχή τους στο πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης χωρών με οικονομίες χαμηλού εισοδήματος, οι οποίες ακόμη δεν έχουν λύσει το πρόβλημα του μετασχηματισμού της παραδοσιακής γεωργίας σε μια σύγχρονη γεωργία, ικανή και βιώσιμη για την εξασφάλιση ικανοποιητικής παραγωγής ειδών διατροφής που να ανταποκρίνεται στην κάλυψη των βασικών καταναλωτικών αναγκών των πληθυσμών τους.

Γενικότερα, η μελέτη της οικονομικής ανάπτυξης διαπιστώνει τις αιτίες της καθυστέρησης μερικών χωρών και εξετάζει τα μέσα άρσης αυτής της καθυστέρησης. Αναμφίβολα οι φτωχές χώρες χαρακτηρίζονται από χαμηλά εισοδήματα και βραδείς ρυθμούς ανάπτυξης, ενώ οι πλούσιες χώρες απολαμβάνουν υψηλά εισοδήματα και επιτυγχάνουν σχετικά ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης. Όμως το θέμα αυτό είναι ακόμη πιο πολύπλοκο, γιατί πρέπει να εξετάζεται συγχρόνως ο τρόπος κατανομής των εισοδημάτων μεταξύ περιφερειών, τομέων παραγωγής και ατόμων. Όταν λ.χ. έχουμε σοβαρή ανισοκατανομή εισοδημάτων μέσα στην ίδια χώρα, αυτό οφείλεται πρωταρχικά στην κακή διάρθρωση της οικονομίας.

1.4. Η πολυπλοκότητα και η αναγκαιότητα της γεωργικής ανάπτυξης

Η γεωργική ανάπτυξη είναι ένα πολύπλοκο και πολυσύνθετο πρόβλημα. Πολλές φορές γίνονται λάθη με το να θεωρούνται κάποιες μεμονωμένες δραστηριότητες ως πανάκεια για την αντιμετώπιση όλων των γεωργικών προβλημάτων. Απεναντίας είναι δύσκολο να περιληφθούν και να λειτουργήσουν όλοι οι παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη της γεωργίας. Υπάρχει πράγματι μια ποικιλομορφία παραγωγικών διαδικασιών και ανάλογων επεμβάσεων που εμπλέκονται στην αναπτυξιακή διαδικασία. Ακόμη, οι διάφοροι περιοριστικοί παράγοντες είναι πολλοί και συνολικά αναφέρονται στις φυσικές και τις οικονομικές συνθήκες αλλά και στις ικανότητες και τη νοοτροπία γενικά των ανθρώπων. Είναι προφανές ότι δεν αρκεί η εφαρμογή απλώς τεχνικών γνώσεων. Όσο περισσότερο εμβαθύνει κανείς στη μελέτη της γεωργικής ανάπτυξης, τόσο πείθεται ότι αυτή εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων και κυρίως από τις ικανότητες και τη δραστηριοποίηση διαφόρων ατόμων και φορέων, όπως γεωργών, ειδικών επιστημόνων, διοικητικών στελεχών, ερευνητών, προγραμματιστών, καθώς επίσης σχετικών υπηρεσιών του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, κατά κανόνα αρμοδίων για παροχή κινήτρων, καθώς επίσης εκπαίδευσης, επιμόρφωσης και ενημέρωσης, δανειοδότησης, έρευνας κ.λπ.

Μια πρώτη ιδέα ή εικόνα του πώς συντελείται η γεωργική ανάπτυξη παίρνουμε αναφερόμενοι στα παρακάτω. Οι γεωργοί δραστηριοποιούνται βαθμιαία και ασχολούνται με νέους και πιο προσοδοφόρους κλάδους παραγωγής. Οι ερευνητές δημιουργούν νέες και πιο αποδοτικές ποικιλίες φυτών και φυλές ζώων, όπως επίσης εφευρίσκουν νέες τεχνικές καλλιέργειας φυτών ή εκτροφής ζώων. Νέα μηχανήματα και εργαλεία παράγονται και προσφέρονται από τη βιομηχανία για την εξυπηρέτηση των διαφόρων γεωργικών εργασιών. Νέοι τρόποι προώθησης και διακίνησης και γενικότερα εμπορίας των γεωργικών προϊόντων επινοούνται από τους ανάλογους φορείς. Νέα θεσμικά μέτρα λαμβάνονται από το Κράτος με σκοπό να βελτιώσουν τη διάρθρωση της γεωργίας και να στηρίξουν τις τιμές και τα εισοδήματα των παραγωγών. Αρδευτικά και στραγγιστικά έργα εκτελούνται από το Κράτος για την αναδιάρθρωση και εντατικοποίηση της γεωργίας. Αυτά και πολλά άλλα επιδρούν ουσιαστικά στην αύξηση της παραγωγής και στην ανάπτυξη του γεωργικού τομέα. Είναι γεγονός ότι ανάπτυξη συντελείται, όταν ο μέσος γεωργός επιτυγχάνει καλύτερη οργάνωση και λειτουργία της γεωργικής εκμετάλλευσής του, είτε με βελτιωμένες τεχνικές των επί μέρους κλάδων παραγωγής είτε με καλύτερο συνδυασμό αυτών εξασφαλίζοντας μια ορθολογικότερη αξιοποίηση των διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής, με

αποτέλεσμα την αύξηση του γεωργικού εισοδήματος. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξη της γεωργίας δεν εξαρτάται μόνο από την ικανότητα και την αποτελεσματικότητα των γεωργών αλλά και από την τεχνική και οικονομική βοήθεια καθώς επίσης και τη γεωργική πολιτική που εφαρμόζει το Κράτος.

Η γεωργική ανάπτυξη είναι απαραίτητη σε όλες τις χώρες. Κι αυτό, γιατί βασικά ο αυξανόμενος πληθυσμός δημιουργεί συνεχώς μεγαλύτερες ανάγκες εφοδιασμού όλων των ανθρώπων με είδη διατροφής και γενικά με γεωργικά προϊόντα. Η γεωργία είναι η μόνη και αποκλειστική πηγή ειδών διατροφής. Αλλά και οι ίδιες οι γεωργικές οικογένειες έχουν ανάγκη από γεωργική ανάπτυξη για υψηλότερο εισόδημα και καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης, γιατί με την παραγωγή και τη διάθεση στην αγορά συνεχώς μεγαλύτερων ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων μπορούν να απολαμβάνουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες του πολιτισμού που κάνουν πιο άνετη τη ζωή. Ιδιαίτερα οι χώρες με υψηλό ποσοστό γεωργών έχουν ανάγκη από γεωργική ανάπτυξη και για άλλους λόγους. Για να επιτύχουν, οι χώρες αυτές, πρόοδο και στους άλλους τομείς της οικονομίας, ειδικότερα μάλιστα στην εκβιομηχάνισή τους, χρειάζονται το γεωργικό πλεόνασμα και το αυξημένο εισόδημα από τη γεωργία για να καλύψουν μέρος τουλάχιστον των δαπανών για βιομηχανικές επενδύσεις. Εξάλλου, δεν αρκεί να δημιουργούνται βιομηχανίες, αλλά πρέπει επίσης να υπάρχουν και αγορές για τα προϊόντα που αυτές παράγουν και μάλιστα μέσα στην ίδια τη χώρα. Αν τα εισοδήματα των γεωργών είναι σχετικώς υψηλά, οπότε είναι υψηλή και η αγοραστική δύναμή τους, τότε υπάρχει ζήτηση και κατανάλωση βιομηχανικών προϊόντων, πράγμα που ευνοεί την ανάπτυξη εγχώριων βιομηχανιών.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι γεωργική ανάπτυξη δεν σημαίνει απλά και μόνο αύξηση της παραγωγής γεωργικών προϊόντων, ως αποτέλεσμα βιολογικών και τεχνολογικών βελτιώσεων σε επίπεδο γεωργικής εκμετάλλευσης και γεωργικής περιοχής. Η γεωργική ανάπτυξη τελικά εκφράζεται με το οικονομικό αποτέλεσμα. Επομένως η ανάπτυξη βασικά εμπεριέχει τη βελτίωση και την αύξηση των γνώσεων, των δεξιοτεχνιών και των ικανοτήτων των γεωργών, οι οποίοι με την πρόδοδό τους καθίστανται συνεχώς πιο ενεργά μέλη της κοινωνίας. Κατ' επέκταση αυτό ισχύει για ειδικούς και αρμοδίους, συμβούλους, ερευνητές, νομοθέτες, Κρατικούς οργανισμούς, εμπόρους, βιομηχάνους και γενικά ισχύει για όλα εκείνα τα άτομα και τους φορείς που εμπλέκονται σε κάποιο βαθμό στη διαδικασία της γεωργικής παραγωγής και της εμπορίας. Συγχρόνως η γεωργική ανάπτυξη είναι εξέλιξη του κάθε ατόμου και του συνόλου της κοινωνίας, είναι δηλαδή (συγχρόνως με την παραγωγή και την οικονομία) και ποιότητα ζωής, ποιότητα παιδείας, ποιότητα πολιτισμού, κοινωνική ανέλιξη και εξασφάλιση ίδιων ευκαιριών στον γεωργικό και στον αστικό πληθυσμό. Τη γεωργική ανά-

πτυξη τη δημιουργούν συνδυασμένα κατ' εξοχήν οι συντελεστές παραγωγής, η τεχνολογία και ο άνθρωπος ως πνεύμα και κινητήρια δύναμη λειτουργίας ενός συστήματος. Όπως είναι φυσικό, η γεωργική ανάπτυξη δεν είναι αποτέλεσμα της εργασίας και δράσης μόνο των γεωργών - αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, αλλά και άλλων μελών των οικογενειών τους (κυρίως των συζύγων τους), των επιστημόνων (π.χ. γεωτεχνικών), των κρατικών φορέων, των νομοθετών, των εμπόρων, των βιομηχάνων, κ.λπ.

Η γεωργική ανάπτυξη έχει ξεχωριστή σημασία για χώρες σαν την Ελλάδα, όπου το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στον γεωργικό τομέα είναι σχετικά υψηλό, ο φυσικός παράγων ευνοεί τη γεωργία, σημαντικοί μετασχηματισμοί αναμένονται στους διάφορους τομείς της οικονομίας για να αντιμετωπιστούν ουσιώδη διαρθρωτικά προβλήματα, καθώς επίσης η αντάρχεια σε προϊόντα και η αυτοδυναμία πολλών κλάδων παραγωγής απασχολεί σοβαρά την Πολιτεία, κυρίως σε ό,τι αφορά την επίδραση στη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών τόσο με εξαγωγές γεωργικών προϊόντων όσο και με υποκατάσταση εισαγωγών.

Μέρος Ι

Οικονομική Ανάπτυξη Γενικά

2^ο Κεφάλαιο

Βασικές Έννοιες της Οικονομικής Ανάπτυξης

2.1. Η έννοια της οικονομικής ανάπτυξης

Αν και οι ρίζες του αντικειμένου της οικονομικής ανάπτυξης ξεκίνησαν από τους κλασικούς οικονομολόγους, εν τούτοις το σύγχρονο ανανεωμένο ενδιαφέρον σ' αυτό (το αντικείμενο) εμφανίστηκε γύρω στο 1950. Αντί του όρου «οικονομική ανάπτυξη» («economic development») χρησιμοποιείται από μερικούς συγγραφείς και ο όρος «οικονομική της ανάπτυξης» («economics of development») ή «αναπτυξιακή οικονομική» («development economics»). Η λεπτή αντιδιαστολή μεταξύ αυτών έγκειται στο γεγονός ότι κανονικά ο πρώτος όρος σημαίνει απλώς δραστηριότητα, εφαρμογή και τέχνη (μεθόδευση), ενώ ο δεύτερος όρος υποδηλώνει έναν ξεχωριστό επιστημονικό κλάδο της εφαρμοσμένης οικονομικής. Ωστόσο, ο όρος «οικονομική ανάπτυξη» χρησιμοποιείται ευρύτατα πλέον από τους ειδικούς «αναπτυξιακούς οικονομολόγους» εννοώντας γενικά τόσο τη δραστηριότητα όσο και την επιστήμη. Πάντως είναι γεγονός ότι ο όρος «ανάπτυξη», όπως και πολλοί άλλοι σχετικοί όροι, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι σχετικά πρόσφατος. Η οικονομική ανάπτυξη υπάγεται στην ευρύτερη γενική ανάπτυξη, η οποία περιλαμβάνει ακόμη τη διοικητική, την κοινωνική, την πολιτική, την πολιτισμική, την εκπαιδευτική ανάπτυξη, καθώς επίσης και κάθε άλλη μορφή ανάπτυξης. Η γενική ανάπτυξη επηρεάζει την οικονομική ανάπτυξη, αλλά ισχύει και το αντίστροφο. Υπάρχει βέβαια σημαντική αλληλεξάρτηση μεταξύ των διαφόρων μορφών ανάπτυξης.

Είναι γεγονός ότι ακόμη επικρατεί κάποια σύγχυση και αρεκτός υποκειμενισμός όσον αφορά τόσο την ορολογία όσο και την έννοια του αντικειμένου της οικονομικής ανάπτυξης. Οι οικονομολόγοι και οι διεθνείς οργανισμοί δεν έχουν

καταλήξει σε μια απολύτως κοινή και ενιαία γλώσσα επικοινωνίας. Η γενική δυσκολία όσον αφορά την ορολογία και κυρίως τη μελέτη του αντικειμένου προέρχεται από την τεράστια ευρύτητά του και από τον τρόπο που σχετίζεται με τους παραδοσιακούς κλάδους της οικονομίας. Ο κλάδος αυτός καλύπτει τους ευρείς τομείς της γεωργίας, της βιομηχανίας, των υπηρεσιών, του πληθυσμού, της δημόσιας χρηματοδότησης, των διεθνών οικονομικών σχέσεων κ.λπ., και έχει σχέση με τα σοβαρά προβλήματα της πληθυσμιακής έκρηξης, της πράσινης επανάστασης, της νέας διεθνούς οικονομικής τάξης, κ.ο.κ.

Η μέχρι σήμερα βιβλιογραφία στα θέματα της οικονομικής ανάπτυξης είναι πράγματι τεράστια. Προκειμένου να δώσουν τον ορισμό της «οικονομικής ανάπτυξης», μερικοί συγγραφείς στηρίζονται στα θεμελιώδη αίτια αύξησης της οικονομίας και άλλοι στα αποτελέσματα αυτής της αύξησης. Όμως κανονικά δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο, αλλά μάλλον η γέφυρα που συνδέει αυτά τα δύο.

Παρά τη μέχρι πρόσφατα υποκειμενική θεώρηση της έννοιας «οικονομική ανάπτυξη» ανάλογα με τις υποθέσεις και τα κριτήρια των διαφόρων ερευνητών και συγγραφέων, μπορούμε να πούμε πως αυτή η έννοια σήμερα σημαίνει κατ'εξοχήν συνεχή ροή, κίνηση και μεταβολή στην εν γένει οικονομία μιας περιοχής ή χώρας (σε επίπεδο μακροοικονομίας) προς το καλύτερο, ως αποτέλεσμα των επί μέρους δραστηριοτήτων των οικονομικών μονάδων (σε επίπεδο μικροοικονομίας). Οποσδήποτε όμως αυτό παραμένει ακόμη μια γενική θέση που χρειάζεται περισσότερη διαλεύκανση και συγκεκριμενοποίηση.

Κατά την άποψη ορισμένων ειδικών, η οικονομική ανάπτυξη συμπορεύεται με τη συστηματοποίηση και την αύξηση του ελέγχου των οικονομικών, κοινωνικών, τεχνολογικών και θεσμικών μεταβλητών.

Θεμελιακά και βαθειά, η οικονομική ανάπτυξη θεωρείται κατ'αρχήν ως μια ιδεολογική έννοια, η οποία έχει πρακτικές προεκτάσεις και περιλαμβάνει σκοπούς και επιδιώξεις της κατανομής του εισοδήματος, της δικαιοσύνης και της ευρείας συμμετοχής ολόκληρου του πληθυσμού μιας χώρας στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Πρόκειται για την ανάδειξη ενός περιεχομένου κριτηρίων, τα οποία κατά το δυνατόν προσδιορίζουν τη φύση μιας καλής και ισορροπημένης κοινωνίας. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη είναι –σύμφωνα με την θεώρηση αυτή– μια διαδικασία προετοιμασίας και δημιουργίας των απαραίτητων συνθηκών για την πραγματοποίηση της υπόστασης της ανθρωπίνης προσωπικότητας.

Ορισμένες κοινωνικο-οικονομικές πτυχές, που καθορίζουν αυτές τις συνθήκες, είναι οι παρακάτω:

- α) το ποσοστό του πληθυσμού που ζει και βρίσκεται σε επίπεδα κάτω από ένα όριο της φτώχειας,

- β) το ποσοστό της ανεργίας του ικανού και ενεργού πληθυσμού,
- γ) το εύρος της ανισότητας του εισοδήματος μεταξύ των ατόμων ενός ορισμένου πληθυσμού, και
- δ) ο βαθμός ικανοποίησης του πληθυσμού σε βασικές ανάγκες (κυρίως διατροφή, υγεία, κατοικία και εκπαίδευση).

Κατά τον Mellor (1968), οικονομική ανάπτυξη σημαίνει μια διαδικασία, κατά την οποία ο πληθυσμός μιας περιοχής αυξάνει την αποτελεσματικότητά του για την παραγωγή επιθυμητών αγαθών, με αποτέλεσμα τη βελτίωση του κατά κεφαλή βιοτικού επιπέδου και γενικά την καλύτερευση της ζωής του. Ο ορισμός αυτός δίνει έμφαση αφ' ενός μεν στη δράση του ανθρώπινου παράγοντα στη διαδικασία της ανάπτυξης, αφ' ετέρου δε στο γενικό αποτέλεσμα της ανόδου του βιοτικού επιπέδου και όχι στενά της αύξησης του εισοδήματος.

Μια άλλη προσέγγιση σε κάπως πιο συγκεκριμένη βάση αποτελεί ένας ορισμός του Cochrane (1974), σύμφωνα με τον οποίο οικονομική ανάπτυξη είναι μια δυναμική διαδικασία που έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του μέσου κατά κεφαλή πραγματικού εισοδήματος και συνήθως σχετίζεται με την τεχνολογική πρόοδο, τις θεσμικές αλλαγές και τον οργανωτικό εκσυγχρονισμό.

Ο Meir (1984) παραδέχεται γενικά τη δυσκολία προσδιορισμού της ακριβούς έννοιας της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, ο ίδιος αποπειράται και ορίζει την οικονομική ανάπτυξη ως μια δυναμική διαδικασία, δια μέσου της οποίας το πραγματικό εισόδημα μιας χώρας αυξάνεται μακροχρόνια και παράλληλα βελτιώνεται το επίπεδο της κοινωνικής ευημερίας του πληθυσμού.

Γενικά οι περισσότεροι οικονομολόγοι εννοούν την οικονομική ανάπτυξη ως μια διαδικασία που οδηγεί στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και, ως συνέπεια αυτού, στην αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος, ενώ μερικοί υποστηρίζουν ότι πρόκειται για κάτι το πολύ ευρύτερο από την απλή αύξηση του εισοδήματος.

Καταλήγοντας, ως «**οικονομική ανάπτυξη**» εννοούμε τον κλάδο της εφαρμοσμένης οικονομικής που ασχολείται με τη διαδικασία, κατά την οποία μια οικονομία σ' ορισμένο χώρο και χρόνο αυξάνει και επεκτείνει τη δραστηριότητα και την παραγωγική ικανότητά της, αξιοποιώντας τους διαθέσιμους πόρους, με στόχο κατ' αρχήν την αύξηση του συνολικού εισοδήματος και του ατομικού εισοδήματος αλλά και άλλων οικονομικών μεγεθών (παραγωγής, απασχόλησης, κατανάλωσης, επένδυσης, κ.λπ.) και κατ' επέκταση τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και γενικότερα την αύξηση της ευημερίας ενός κοινωνικού συνόλου. Ως μια τέτοια δυναμική διαδικασία η οικονομική ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης περιοχής ή χώρας με συγκεκριμένο πληθυσμό συνεπάγεται βασικές διαρθρωτικές αλλαγές των διαθέσιμων πόρων, της τεχνολογίας και των καταναλωτικών

προτιμήσεων μιας κοινωνίας. Εξυπακούεται ότι αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος σημαίνει αύξηση του εισοδήματος με ταχύτερους ρυθμούς από την τυχόν αύξηση του πληθυσμού.

Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι τα βασικά συστατικά στοιχεία της οικονομικής ανάπτυξης είναι τα ακόλουθα:

- α) Η δυναμική διαδικασία της ανάπτυξης, πράγμα που σημαίνει μια συνεχή δυναμική εξέλιξη και αλλαγή. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη από τη φύση της είναι δυναμική λόγω αλληλεπιδράσεων και αλληλεξαρτήσεων πολλών δραστηριοτήτων και παραγόντων.
- β) Η αύξηση της παραγωγικής ικανότητας ενός κοινωνικού συνόλου με την αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων.
- γ) Η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και γενικά της ευημερίας όλων των ατόμων μιας κοινωνίας με σχετικά ταχύτερο ρυθμό από την πληθυσμιακή αύξηση. Αξίζει να υπογραμμιστεί εδώ ότι ειδικότερα η άνιση κατανομή του εισοδήματος είναι λογικά ένα φαινόμενο ασυμβίβαστο με την οικονομική ανάπτυξη. Στην έννοια της ανάπτυξης εμπεριέχεται η επιδίωξη της εξόδου όσο το δυνατόν μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού από τη φτώχεια και το χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα, δηλαδή η επιδίωξη του περιορισμού των μεγάλων εισοδηματικών διαφορών του πληθυσμού.
- δ) Οι διαρθρωτικές αλλαγές οικονομικής και κοινωνικής φύσεως.
- ε) Ο γεωγραφικός χώρος, μικρός ή μεγάλος, ως συγκεκριμένη περιοχή μιας συνολικής ανάπτυξης.
- στ) Ο χρόνος, που οριοθετεί τη διαδικασία και το αποτέλεσμα της ανάπτυξης.

Η οικονομική ανάπτυξη ως μια συνεχής και δυναμική διαδικασία από μια άποψη είναι ένας φυσικός νόμος, που πηγάζει από τον ανθρώπινο παράγοντα ως φορέα και κινητήρια δύναμη. Πράγματι, ο άνθρωπος δρα στην αναπτυξιακή διαδικασία με τις εξής ιδιότητες:

- α) ως εργατική δύναμη, δηλαδή ως συντελεστής παραγωγής «εργασία»,
- β) ως παραγωγός - επιχειρηματίας, που επιδιώκει τη μέγιστη αποδοτικότητα και το μέγιστο κέρδος,
- γ) ως καταναλωτής, που επιδιώκει τη μέγιστη χρησιμότητα και την πλήρη ικανοποίηση των αναγκών του σε αγαθά, και
- δ) ως δημιουργός και εφαρμοστής της συνεχώς εμφανιζόμενης νέας τεχνολογικής προόδου.

2.2. Άλλες σχετικές έννοιες

Στη συνέχεια ακολουθούν μερικές ακόμη έννοιες, που σχετίζονται με την έννοια της οικονομικής ανάπτυξης.

Οικονομική μεγέθυνση ή αύξηση (economic growth): Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από πολλούς συγγραφείς με την έννοια της οικονομικής ανάπτυξης. Κανονικά όμως αυτός εκφράζει μια πιο στενή έννοια και ουσιαστικά σημαίνει μεγέθυνση αριθμών που μετρούν ένα οικονομικό φαινόμενο, όπως π.χ. ύψος παραγωγής, επίπεδο εισοδήματος, κατανάλωση, τιμές κ.λπ. Συνήθως αυτός ο όρος χρησιμοποιείται για τη μέτρηση της αύξησης του πραγματικού προϊόντος, έχει λοιπόν απλώς αριθμητικό νόημα. Αντίθετα ο όρος «οικονομική ανάπτυξη», όπως ήδη αναφέρθηκε, σημαίνει μια συνεχή και δυναμική διαδικασία και εξέλιξη όλων των στοιχείων της οικονομικής δραστηριότητας και όχι απλώς ένα αριθμητικό αποτέλεσμα. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι οικονομική μεγέθυνση (ή αύξηση) μέσα από διαρθρωτικές αλλαγές οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής φύσεως. Μερικές φορές για μη αναπτυγμένες χώρες χρησιμοποιείται ο όρος «ανάπτυξη», γιατί αυτές οι χώρες έχουν ανάγκη από διαρθρωτικές αλλαγές, ενώ για αναπτυγμένες χώρες προτιμάται ο όρος «μεγέθυνση» ή «αύξηση», γιατί λίγο ή πολύ σ' αυτές (τις τελευταίες) έχουν συντελεστεί οι βασικές διαρθρωτικές αλλαγές. Σαφώς η οικονομική ανάπτυξη είναι γενικά μια πολύ ευρύτερη έννοια από την οικονομική μεγέθυνση (ή αύξηση).

Η οικονομική μεγέθυνση (ή αύξηση), εξάλλου, μετράται με προϊόντα και υπηρεσίες, που μια κοινωνία αποφασίζει και παράγει και που καθορίζονται κατά το μάλλον στις περισσότερες κοινωνίες με τις αξίες των καταναλωτών διαμέσου των διαφόρων αγορών τους.

Υπάρχουν όμως και άλλοι όροι, που χρησιμοποιούνται από διάφορους συγγραφείς αντί του όρου «ανάπτυξη», αλλά κανονικά έχουν μια ειδικότερη και στενότερη έννοια, όπως αναφέρεται στη συνέχεια.

Οικονομική επέκταση: Σημαίνει απλώς την ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου.

Οικονομική πρόοδος: Έχει γενική ποιοτική σημασία μάλλον παρά ποσοτική, χωρίς συνήθως να εκφράζει κάτι το συγκεκριμένο.

Οικονομική εξέλιξη: Σημαίνει διαχρονική μεταβολή των οικονομικών μεγεθών είτε θετικά είτε αρνητικά· σε περίπτωση θετικών μεταβολών θεωρείται ότι η οικονομία αναπτύσσεται.

Στατική ανάπτυξη: Είναι μια ιδεατή μάλλον κατάσταση της οικονομίας, της οποίας τα οικονομικά μεγέθη (π.χ. το κατά κεφαλή εισόδημα) στη διαδρομή του χρόνου δεν ανέρχονται ή ανέρχονται ανεπαίσθητα, είναι δηλαδή μάλλον αμετάβλητα, στάσιμα. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να αναφέρεται είτε σε μια αναπτυγμένη (πλούσια) χώρα είτε σε μια υπανάπτυκτη (φτωχή) χώρα, που είναι και το πιθανότερο. Τότε μάλιστα είναι καλύτερα να μιλούμε για **στατική ή στάσιμη οικονομία**.

Εκτατική ανάπτυξη και εντατική ανάπτυξη: Αυτοί οι δύο όροι αναφέρονται στη συμμετοχή αντίστοιχα κατά μικρό ή μεγάλο ποσοστό της τεχνολογικής προόδου, ήτοι του κεφαλαίου, στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, οπότε αντίστοιχα παρατηρείται μεγάλη ή μικρή συμμετοχή των άλλων συντελεστών παραγωγής (εδάφους και εργασίας).

Ισόρροπη ανάπτυξη: Ο όρος αυτός σημαίνει παράλληλη ανάπτυξη αφ' ενός μεν σε όλους τους τομείς της οικονομίας, αφ' ετέρου δε σε όλες τις περιοχές μιας χώρας, και στηρίζεται στις συμπληρωματικές σχέσεις μεταξύ αναγκών, μεταξύ συντελεστών παραγωγής και μεταξύ συντελεστών παραγωγής και παραγόμενων προϊόντων στα διάφορα παραγωγικά στάδια. Σήμερα χρησιμοποιείται πάρα πολύ ο όρος «ολοκληρωμένη ανάπτυξη» αντί του όρου «ισόρροπη ανάπτυξη».

Υπανάπτυξη: Σημαίνει ότι μια οικονομία παραμένει σταθερά στατική, παραδοσιακή, χωρίς τεχνολογική πρόοδο, μια οικονομία με χαμηλή παραγωγικότητα, ενίοτε με ανεπαρκές πολιτιστικό επίπεδο, με περιορισμένες δραστηριότητες κατά κανόνα, με περιορισμένες επενδύσεις, με πληθυσμιακές αραιώσεις και –ως αποτέλεσμα όλων αυτών– με χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα και γενικώς χαμηλά οικονομικά μεγέθη. Βασικές αιτίες της υπανάπτυξης είναι συνήθως η μη ύπαρξη ή η μη αξιοποίηση διαθέσιμων φυσικών και χρηματικών πόρων.

Με βάση τα παραπάνω, **διακρίνουμε τρεις κατηγορίες οικονομίας**, ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης: την υπανάπτυκτη, την αναπτυσσόμενη και την αναπτυγμένη οικονομία, όπως περιγράφεται παρακάτω.

Υπανάπτυκτη οικονομία: Κατ' αρχήν μια υπανάπτυκτη οικονομία δεν πρέπει να ταυτίζεται οπωσδήποτε με μια φτωχή οικονομία, η οποία μόνιμα στερείται φυσικών πόρων. Με άλλα λόγια, μια υπανάπτυκτη οικονομία μπορεί να είναι ή μπορεί και να μην είναι φτωχή. Η θεωρητική έννοιά της είναι ότι πραγματοποιείται χαμηλό οικονομικό μέγεθος (π.χ. κατά κεφαλή εισόδημα) σε σχέση με τις υφιστάμενες πραγματικές δυνατότητες, δηλαδή η ανάπτυξη, αν και είναι δυνατή, εν τούτοις είναι ατελής και απραγματοποίητη. Η στατιστική έννοια μιας τέτοιας οικονομίας αναφέρεται σε χαμηλό οικονομικό μέγεθος είτε σε σχέ-

ση με τις ανάγκες των ατόμων, που δεν αποτελούν κάτι το συγκεκριμένο και σταθερό, είτε σε σύγκριση με κάποιο οικονομικό μέγεθος άλλων χωρών, που είναι κάτι το λογικό και εφικτό. Έτσι, μια υπανάπτυκτη οικονομία θεωρείται ότι έχει ένα μέσο επίπεδο κατά κεφαλή εισοδήματος ισοδύναμο με το 25% του αντίστοιχου της πλέον προηγμένης χώρας του κόσμου. Μια άλλη άποψη είναι ότι μια υπανάπτυκτη οικονομία έχει ένα μέσο κατά κεφαλή εισόδημα κατώτερο από το μέσο όρο αντίστοιχα ορισμένων άλλων οικονομιών (χωρών).

Αναπτυσσόμενη οικονομία: Είναι μια οικονομία που συνεχώς μεταβάλλεται και μεταβαίνει βαθμιαία προς υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος και βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Μια τέτοια οικονομία σαφώς έχει απογειωθεί και έχει ξεφύγει από την υπανάπτυξη και τη φτώχεια. Από την άλλη πλευρά, αυτή η οικονομία έχει ακόμη μεγάλα περιθώρια ανόδου για να φτάσει στο επίπεδο μιας επαρκούς ανάπτυξης.

Αναπτυγμένη οικονομία: Πρόκειται για μια οικονομία πλούσια, με πολύ υψηλούς δείκτες οικονομικών μεγεθών (π.χ. κατά κεφαλή εισόδημα), που εξασφαλίζει υψηλό βιοτικό επίπεδο στον πληθυσμό και άφθονα και ποιοτικώς ανώτερα υλικά αγαθά και υπηρεσίες σε σύγκριση μάλιστα με τις προηγούμενες κατηγορίες οικονομιών.

Σε αντιστοιχία με την παραπάνω διάκριση των οικονομιών χαρακτηρίζονται οι διάφορες χώρες ως υπανάπτυκτες, αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες. Βεβαίως είναι πολύ δύσκολος ο διαχωρισμός και η κατάταξη των διαφόρων χωρών του κόσμου ανάλογα σε υπανάπτυκτες, αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες. Η δυσκολία αυτή έχει δύο πλευρές. Η μια πλευρά αναφέρεται σε διαφορές φυσικών και οικονομικών συνθηκών, ιστορικών εξελίξεων, κοινωνικής οργάνωσης, πολιτιστικής κληρονομιάς, πολιτικής παράδοσης, κ.λπ. Για παράδειγμα, η Ελλάδα, η Αίγυπτος, η Κίνα και άλλες χώρες έχουν βαθιές και πλούσιες ιστορικές ρίζες με εξαιρετικά επιτεύγματα στον πολιτισμό, το πνεύμα, την οικονομία και την τέχνη. Όμως υπάρχουν πολλές χώρες που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο πολύ μεταγενέστερα, χωρίς να έχουν τέτοιες ιστορικές ρίζες. Η άλλη πλευρά αφορά το κριτήριο του χαρακτηρισμού μιας χώρας σήμερα ανάλογα ως υπανάπτυκτης ή αναπτυσσόμενης ή αναπτυγμένης. Έτσι, για παράδειγμα, γεννάται το ερώτημα κατά πόσο το ύψος του κατά κεφαλή εισοδήματος είναι ένα ασφαλές κριτήριο. Η απάντηση είναι ότι αυτό δεν είναι πάντοτε ασφαλές κριτήριο, αλλά θα πρέπει κανονικά να λαμβάνονται υπόψη παράλληλα σε συνδυασμό και άλλα κριτήρια (δείκτες οικονομικών μεγεθών). Κι αυτό, γιατί στις υπανάπτυκτες χώρες, πέρα από την ανεπάρκεια των στατιστικών ποσοτικών δεδομένων, ένα σημαντικό μέρος του εισοδήματος δεν περνά από την αγορά, οι ει-

σοδηματικές διαφορές ατόμων, περιοχών και τομέων παραγωγή δεν φαίνονται, και καμιά πληροφορία δεν παρέχεται για την ανεργία, τις επενδύσεις, τη διάρθρωση, κ.λπ. Ωστόσο, συνήθως ως κριτήριο μιας οικονομίας χρησιμοποιείται το βιοτικό επίπεδο ενός λαού με δείκτη το κατά κεφαλή εισόδημα και τον ρυθμό αύξησής του σε μια ορισμένη χρονική περίοδο.

Τουλάχιστο για το χαρακτηρισμό μιας χώρας ως υπανάπτυκτης σήμερα, πέρα από το χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα, υπάρχουν μερικά κοινώς παραδεκτά χαρακτηριστικά, όπως οικονομικά, κοινωνικά, δημογραφικά, επιπέδου υγείας, τεχνολογικά, πολιτιστικά, κ.λπ. Ως τέτοια χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε το μεγάλο ποσοστό του γεωργικού πληθυσμού, την κάθε μορφής ανεργία, το μικρό επενδυμένο κεφάλαιο κατά κεφαλή, την αδυναμία και ανυπαρξία αποταμίευσης, τη στενότητα κατοικίας, την υψηλή γεννητικότητα αλλά και θνησιμότητα του πληθυσμού, το υψηλό ποσοστό δαπανών διατροφής σε σχέση με τις συνολικές δαπάνες διαβίωσης, τον υποσιτισμό, το χαμηλό επίπεδο παιδείας, κ.ο.κ.

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών πριν μερικά χρόνια είχε κατατάξει τις διάφορες χώρες, με βάση το κατά κεφαλή εισόδημα, στις εξής κατηγορίες:

- α) **Χώρες υψηλής ανάπτυξης ή αναπτυγμένες**, όπως ΗΠΑ, πρώην ΕΣΣΔ, Αυστραλία, Καναδάς, Ιαπωνία, Σουηδία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Αυστρία, Νέα Ζηλανδία, κ.ά.
- β) **Χώρες ενδιάμεσης ανάπτυξης ή αναπτυσσόμενες**, όπως Αργεντινή, Νότια Αφρική, Ουγγαρία, πρώην Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα, κ.ά.
- γ) **Χώρες υπανάπτυκτες**, όπως Αιθιοπία, Νιγηρία, Ουγκάντα, Βολιβία, Ονδούρα, Καμπότζη, κ.ά.

Ώριμη οικονομία: Έτσι χαρακτηρίζεται η οικονομία μιας χώρας που έχει περάσει από τη φάση της επιτάχυνσης της ανάπτυξης και τώρα είναι στη φάση της διατήρησης και σταθεροποίησης της ανάπτυξης.

Οικονομική οπισθοδρόμηση: Σημαίνει μια οικονομία με χαμηλό μέσο κατά κεφαλή εισόδημα και με παραδοσιακές πρακτικές και αναποτελεσματική λειτουργία των οικονομικών μονάδων. Μια τέτοια οικονομία όχι μόνο δεν βελτιώνεται, αλλά αντίθετα χειροτερεύει μέσα σ' ορισμένο χρονικό διάστημα.

Χρήσιμο είναι, σύμφωνα με τα παραπάνω, να συνοψίσουμε μερικά συμπεράσματα. Παρά το γεγονός ότι ένας ακριβής ορισμός του τι σημαίνει οικονομική ανάπτυξη είναι δύσκολος και εξαρτάται από τους στόχους της ανάπτυξης, εν τούτοις δόθηκε παραπάνω μια ιδέα αυτής της έννοιας. Συνοπτικά, λέγοντας οικονομική ανάπτυξη εννοούμε μια συνεχή και δυναμική διαδικασία οικονομικής αλλαγής, κατά την οποία οι διαθέσιμοι πόροι μιας περιοχής βελτιώνονται και

χρησιμοποιούνται για την πραγματοποίηση γενικά υψηλότερων οικονομικών μεγεθών (κυρίως κατά κεφαλή εισοδήματος). Η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης εμπειρέχει θεμελιώδεις διαρθρωτικές αλλαγές της οικονομίας. Τέτοιες αλλαγές είναι λ.χ. η έμφαση στη βιομηχανία παρά στη γεωργία, η μετακίνηση εργασίας από αγροτικές σε αστικές και βιομηχανικές περιοχές, η λιγότερη εξάρτηση από εισαγωγές ξένων προϊόντων, η μεταβολή του γαιοκτητικού συστήματος, κ.λπ.

Γενικότερα όμως πρέπει να τονίσουμε ότι δεν εννοείται οικονομική ανάπτυξη και οικονομική ευημερία χωρίς παράλληλα κοινωνική, πολιτιστική και διοικητική ανάπτυξη και χωρίς κοινωνική ευημερία, δηλαδή χωρίς γενική ή συνολική ανάπτυξη όλων των τομέων της ανθρώπινης ζωής. Κατά τον Ολλανδό Sisco Mansholt, το μέτρο της αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος είναι ανεπαρκές να χαρακτηρίσει την οικονομική ανάπτυξη. Πιο τέλειο μέτρο είναι η αύξηση της «ακαθάριστης εθνικής ευτυχίας». Με άλλα λόγια, δείκτης ανάπτυξης μιας χώρας δεν είναι απλώς ο όγκος της παραγωγής και του εισοδήματος, αλλά είναι σε τελική ανάλυση, η ποιότητα ζωής του λαού. Το επίπεδο της ευημερίας των κατοίκων μιας χώρας δεν πρέπει να σταθμίζεται με το κατά κεφαλή εισόδημα αλλά με την κατά κεφαλή ευημερία. Η κοινωνική διάσταση της ανάπτυξης, με έμφαση στους κοινωνικούς παράγοντες και το πολιτιστικό επίπεδο του λαού (δηλαδή κοινωνική δομή και μόρφωση - παιδεία), δεν είναι απλώς συμπλήρωμα της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης. Λαοί που έχουν την υποδομή της μόρφωσης και της παιδείας αναπτύσσονται δυναμικά και ορθολογικά πολύ ταχύτερα από λαούς που δεν έχουν τέτοιες προϋποθέσεις.

2.3. Διαφορές των επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης

Οι διαφορές των επιπέδων ανάπτυξης μεταξύ των παραπάνω τριών κατηγοριών οικονομίας και των χωρών που εντάσσονται σ' αυτές είναι κατ' εξοχήν οικονομικές και κοινωνικές. Στη συνέχεια γίνεται μια σύντομη περιγραφή και κατά το δυνατόν εξειδίκευση αυτών των διαφορών, χρησιμοποιώντας μάλιστα ορισμένα στατιστικά στοιχεία για 120 συνολικά χώρες του κόσμου από μια σχετική έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας.

2.3.1. Οικονομικά χαρακτηριστικά

Ως προς τα οικονομικά χαρακτηριστικά οι διαφορές μεταξύ αναπτυγμένων, αναπτυσσόμενων και υπανάπτυκτων χωρών εντοπίζονται κυρίως στο κατά κε-

φαλή εισόδημα, στη διάρθρωση της παραγωγής, στη διάρθρωση της απασχόλησης και στο καταναλωτικό πρότυπο (Πίνακας 2.1).

Κατά κεφαλή εισόδημα

Είναι γεγονός ότι υπάρχει ένα τεράστιο χάσμα του κατά κεφαλή εισοδήματος μεταξύ των διαφόρων χωρών, ιδιαίτερα των αναπτυγμένων και των υπανάπτυκτων. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι οι αναπτυγμένες και οι αναπτυσσόμενες χώρες επιτυγχάνουν ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης έναντι των υπανάπτυκτων χωρών, τότε μπορεί κανείς να φανταστεί πόσο διευρύνεται το χάσμα εισοδημάτων ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες. Στον Πίνακα 2.1 φαίνονται οι τεράστιες διαφορές μεταξύ των τριών κατηγοριών χωρών ως προς το κατά κεφαλή εισόδημα (σε δολάρια των ΗΠΑ), το έτος 1987.

Πίνακας 2.1. Οικονομικά χαρακτηριστικά της σύγκρισης μεταξύ χωρών διαφορετικού επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης το 1987

Οικονομικά χαρακτηριστικά	Χώρες διαφορετικού επιπέδου ανάπτυξης		
	Αναπτυγμένες	Αναπτυσσόμενες	Υπανάπτυκτες
1. Κατά κεφαλή εισόδημα			
(δολ. ΗΠΑ)	11.430	1.345	260
2. Διάρθρωση ΑΕΠ (%)			
α) Πρωτογενής τομέας	3,0	16,0	36,0
β) Δευτερογενής τομέας	35,0	36,0	35,0
γ) Τριτογενής τομέας	62,0	48,0	29,0
3. Απασχόληση (%)			
α) Πρωτογενής τομέας	7,0	42,0	70,0
β) Δευτερογενής τομέας	35,0	22,5	15,0
γ) Τριτογενής τομέας	58,0	35,5	15,0
4. Δαπάνες ειδών διατροφής			
(% συνόλου δαπανών διαβίωσης)	28,0	36,0	50,0

Πηγή: World Bank Development Report, 1988.

Όμως σημαντική πρόσθετη παράμετρος, πέραν του μέσου κατά κεφαλή εισοδήματος, για τη σύγκριση των επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης των διαφόρων χωρών είναι επίσης ο βαθμός ανισοκατανομής του εισοδήματος. Γι' αυτό λοιπόν κανονικά χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψη αυτή η παράμετρος κατά τον υπολογισμό και τη μέτρηση του κατά κεφαλή εισοδήματος (όπως θα αναφερθεί στο οικείο κεφάλαιο για τη μέτρηση της οικονομικής ανάπτυξης), ώστε να είναι πιο δίκαιη η σύγκριση μεταξύ των διαφόρων χωρών. Από διάφορες σχετικές μελέτες, που έχουν γίνει, φαίνεται ότι στις υπανάπτυκτες χώρες η ανισοκατανομή του εισοδήματος είναι πολύ μεγάλη, ενώ στις αναπτυσσόμενες και πολύ περισσότερο στις αναπτυγμένες χώρες είναι σχετικά μικρότερη.

Διάρθρωση της παραγωγής

Στις αναπτυσσόμενες χώρες παρατηρείται πολύ μικρή συμβολή του πρωτογενούς τομέα παραγωγής (3%) στο συνολικό ΑΕΠ (Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν) και πολύ μεγάλη συμβολή του δευτερογενούς τομέα (35%) και κυρίως του τριτογενούς τομέα (62%), όπως δείχνει ο Πίνακας 2.1. Στις αναπτυσσόμενες χώρες η σημασία του γεωργικού τομέα και γενικότερα του πρωτογενούς τομέα είναι ενισχυμένη (16% του ΑΕΠ), πολύ περισσότερο όμως του δευτερογενούς (36%) και του τριτογενούς τομέα (48%). Ωστόσο, στις υπανάπτυκτες χώρες η σημασία του πρωτογενούς τομέα είναι πολύ μεγάλη (36% του ΑΕΠ) και αρκετά μικρή η σημασία του δευτερογενούς (35%) και του τριτογενούς τομέα (29%). Από τα παραπάνω φαίνεται ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες το μερίδιο του πρωτογενούς τομέα (κυρίως του γεωργικού τομέα) περιορίζεται πάρα πολύ, ενώ αντίθετα ο δευτερογενής τομέας (κυρίως ο βιομηχανικός τομέας) και ο τριτογενής τομέας (ο τομέας των υπηρεσιών γενικά) επεκτείνεται όλο και περισσότερο με ταχύτερους ρυθμούς. Η εξέλιξη αυτή ως προς τη συμμετοχή των τριών τομέων της οικονομίας στη συνολική παραγωγή κάθε χώρας μπορεί να θεωρηθεί ως «φυσιολογική», με βάση την πραγματικότητα και την ιστορία της πορείας της οικονομικής ανάπτυξης των διαφόρων χωρών του κόσμου. Σ' αυτήν την κατεύθυνση εξελίσσεται η διάρθρωση της παραγωγής ή, καλύτερα, ο λεγόμενος «μετασχηματισμός της οικονομίας» κάθε χώρας.

Διάρθρωση της απασχόλησης

Κάτι ανάλογο με τη διάρθρωση της παραγωγής συμβαίνει και με τη διάρθρωση της απασχόλησης. Πράγματι, στις αναπτυσσόμενες χώρες μόνο μικρό ποσοστό των εργαζομένων (μ.ό. 7%) απασχολείται στον πρωτογενή τομέα, ενώ υψηλό είναι το ποσοστό στον δευτερογενή τομέα (μ.ό. 35%) και πολύ υψηλό στον τριτογενή τομέα (μ.ό. 58%). Στις αναπτυσσόμενες χώρες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 42%, 22,5% και 35,5% και στις υπανάπτυκτες 70%, 15% και 15%.

Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι όσο πιο πολύ μια χώρα αναπτύσσεται, τόσο πιο πολύ μειώνεται η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα, από τη μια μεριά, αλλά αυξάνεται στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα, από την άλλη. Όπως και στην παραγωγή, έτσι και στην απασχόληση πρόκειται για τον «μετασχηματισμό της οικονομίας» στην όλη πορεία της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας.

Καταναλωτικό πρότυπο

Τα είδη των αγαθών, που αγοράζουν οι καταναλωτές, διαφέρουν ανάλογα με τα εισοδήματά τους και, συνεπώς, ανάλογα με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης της κάθε χώρας. Ιδιαίτερα από χώρα σε χώρα διαφέρει η αναλογία των δαπανών για είδη διατροφής στο σύνολο των δαπανών διαβίωσης των ατόμων. Μια ιδέα σε μέσους όρους μας δίνει ο Πίνακας 2.1, στον οποίο φαίνεται ότι το ποσοστό της δαπάνης διαβίωσης όλων των ατόμων για είδη διατροφής είναι σχετικά χαμηλό (28%) στις αναπτυγμένες χώρες, σχετικά υψηλό (36%) στις αναπτυσσόμενες και πολύ υψηλό (50%) στις υπανάπτυκτες. Κι αυτό, γιατί όσο πιο χαμηλό είναι το εισόδημα, πράγμα που συμβαίνει στις υπανάπτυκτες χώρες, τόσο πιο πολύ οι καταναλωτές περιορίζονται στις δαπάνες για την κάλυψη των βασικών προϊόντων διατροφής και την επιβίωσή τους. Εννοείται ότι όλες οι άλλες κατηγορίες δαπανών (όπως π.χ. για υγεία, παιδεία, διαμονή, αναψυχή κ.λπ.) είναι πολύ χαμηλές ή και ανύπαρκτες ακόμη. Όσο όμως αυξάνεται το εισόδημα, πράγμα που παρατηρείται στις αναπτυσσόμενες και στις αναπτυγμένες χώρες, τόσο περιορίζεται το ποσοστό δαπάνης για αγαθά διατροφής και αυξάνονται τα ποσοστά των δαπανών για άλλα καταναλωτικά αγαθά.

2.3.2. Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Τα πιο σημαντικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, στα οποία παρουσιάζονται εμφανείς διαφορές μεταξύ αναπτυγμένων, αναπτυσσόμενων και υπανάπτυκτων χωρών, είναι ορισμένα δημογραφικά στοιχεία, η παιδεία, η υγεία και η διατροφή του πληθυσμού (Πίνακας 2.2).

Δημογραφικά στοιχεία

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού είναι αρκετά χαμηλός στις αναπτυγμένες χώρες και πολύ υψηλός στις αναπτυσσόμενες και τις υπανάπτυκτες χώρες. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι ο ρυθμός γεννητικότητας (αριθμός γεννήσεων ανά 1000 άτομα) είναι αντίστοιχα σχετικά χαμηλός στις πρώτες χώρες και σχετικά υψηλός στις δεύτερες, μολονότι η θνησιμότητα και ειδικά η βρεφική είναι πολύ αυξημένη στις αναπτυσσόμενες και τις υπανάπτυκτες χώρες σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες.

Πίνακας 2.2. Κοινωνικά χαρακτηριστικά της σύγκρισης μεταξύ χωρών διαφορετικού επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης το 1987

Κοινωνικά χαρακτηριστικά	Χώρες διαφορετικού επιπέδου ανάπτυξης		
	Αναπτυγμένες	Αναπτυσσόμενες	Υπανάπτυκτες
1. Δημογραφικά στοιχεία			
α) Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης πληθυσμού (%)	0,7	2,4	2,0
β) Αριθμός γεννήσεων/1000 άτομα	14,0	33,0	29,0
γ) Αριθμός θανάτων/1000 άτομα	9,0	9,5	11,0
δ) Βρεφική θνησιμότητα/ 1000 βρέφη	9,0	69,5	72,0
ε) Παιδική θνησιμότητα/ 1000 παιδιά	0,5	8,0	9,0
2. Παιδεία			
α) Αριθμός ατόμων με Α/θμια εκπαίδευση (%)	100,0	98,0	91,0
β) Αριθμός ατόμων με Β/θμια εκπαίδευση (%)	85,0	47,5	31,0
γ) Αριθμός ατόμων με Γ/θμια εκπαίδευση (%)	37,0	13,0	4,0
3. Υγεία			
α) Μέσος όρος ζωής	76,0	61,5	60,0
β) Αριθμός ατόμων ανά γιατρό	554,0	4.804,5	5.375,0
4. Διατροφή πληθυσμού			
Αριθμός θερμίδων ανά άτομο (μέση ημερήσια κατανάλωση)	3.352,0	2.639,0	2.336,0

Πηγή: World Bank Development Report, 1988.

Παιδεία

Τα ποσοστά των ατόμων κάθε βαθμίδας εκπαίδευσης (Α/θμιας, Β/θμιας, Γ/θμιας) αυξάνονται κατά την κατεύθυνση από τις υπανάπτυκτες προς τις αναπτυσσόμενες και τις αναπτυγμένες χώρες.

Υγεία

Οι σημαντικότεροι δείκτες για το επίπεδο υγείας του πληθυσμού μιας χώρας είναι ο μέσος όρος ζωής και ο μέσος αριθμός των ατόμων ανά γιατρό σε συνδυασμό με όλες τις διαθέσιμες και προσφερόμενες υπηρεσίες υγείας είτε κρατικής είτε ιδιωτικής φύσεως. Από τα δεδομένα του Πίνακα 2.2 φαίνεται ότι ο μέσος όρος ζωής είναι πολύ υψηλότερος στις αναπτυγμένες χώρες από τις αναπτυσσόμενες και, ακόμη περισσότερο, από τις υπανάπτυκτες χώρες. Παράλληλα παρατηρείται ότι υπάρχει πολύ καλύτερη φροντίδα για την υγεία του πληθυσμού (αριθμός ατόμων ανά γιατρό) στις αναπτυγμένες σε σύγκριση με τις αναπτυσσόμενες και τις υπανάπτυκτες χώρες.

Διατροφή

Η μέση ημερήσια κατανάλωση θερμίδων ανά άτομο στις αναπτυγμένες χώρες, σύμφωνα με τον ίδιο Πίνακα, ανέρχεται σε 3.352, στις αναπτυσσόμενες σε 2.639 και στις υπανάπτυκτες 2.336. Ο δείκτης αυτός ανταποκρίνεται τόσο στο επίπεδο υγείας όσο και στο επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού μιας χώρας.

2.3.3. Βασικά χαρακτηριστικά των υπανάπτυκτων χωρών

Με βάση τα παραπάνω, συνήθως παρατηρείται ότι τα γενικά και βασικά χαρακτηριστικά μιας υπανάπτυκτης χώρας έχουν ως ακολούθως:

- διαμορφώνεται γενικά χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα και μεγάλος βαθμός άνισης κατανομής του στον πληθυσμό,
- η παραγωγή είναι κατά μεγάλο ποσοστό γεωργική,
- όμοια η απασχόληση στη γεωργία και γενικά στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας είναι υψηλή,
- το καταναλωτικό πρότυπο διακρίνεται για τη σχετικά υψηλή συμμετοχή της διατροφής, σε συνδυασμό με το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των ατόμων λόγω χαμηλού εισοδήματος,
- η πληθυσμιακή πίεση είναι ιδιαίτερα αυξημένη,
- η παιδεία, η υγεία και η διατροφή βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα,
- και, τέλος, η παραγωγικότητα της οικονομίας και η οργάνωση της κοινωνίας βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα και σε κατάσταση μάλλον στασιμότητας όσον αφορά τη χρήση και την αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων της χώρας και της διαθέσιμης σε ευρεία κλίμακα τεχνολογικής προόδου.